

ӨОЖ 343.14

¹Е.Т. Нұрмағанбет*, ²А.К. Жәнібеков

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, заң ғылымдарының кандидаты, заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, заң факультетінің қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: ermek004@mail.ru

Қылмыстық іс жүргізу бойынша адвокат-қорғаушының дәлелдемелер жинауға қатысу проблемалары

Андатпа. Адвокат-қорғаушының қылмыстық іс жүргізу субъектілері арасындағы ерекше маңызға ие қатысушы екені белгілі. Себебі ол айыпталушының, сезіктінің немесе жәбірленушінің құқықтары мен бостандықтарын қорғауда үлкен рөл атқаратыны сөзсіз. Мақалада осы әрекеттерді жүргізу барысында дәлелдемелер жинау және дәлелдеу процесіне қатысудағы үлкен мәселелер мен ауқымды іс шаралар ұсынылады.

Түйін сөздер: адвокат, қорғаушы, дәлелдеме, дәлелдеу, сезікті, қылмыстық іс жүргізу.

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында елімізде заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуға барлық заңдылық нормалардың қайнар көзі – Қазақстан Республикасы Конституциясының талаптары мен қағидаларын қатаң басшылыққа алу жайына баса назар аударылған болатын. Қазақстанды демократияландырудың жаңа кезеңдерінде атқарылатын саяси экономикалық және әлеуметтік бағдарламалар, қолданылмай жүрген заңымыздың әлеуетін толық пайдаланып, елімізде жүзеге асырылып жатқан сан-салалы реформаларды одан әрі тереңдете түсу мәселелері және оны жүзеге асырудың нақты жолдары көрсетілген.

Қазақстан Республикасы Президентінің “Біз Конституциямыздың әлеуетін барынша пайдалануымыз қажет” дей келіп, “Біз баршаға барынша мүмкіндіктер беретін қоғам: әрбір адамның жеке басы мен бостандығын құрметтейтін, өзіне-өзі қызмет етуге жағдайы жоқ жандарды қамқорлыққа бөлейтін, қандай еңбекті болса да қадірлейтін, ана мен баланы қорғайтын, зейнеткерлерге қамқор болатын, ардагерлер мен Отан қорғаушыларды ардақ тұтатын қоғам құруды аяқтауға тиіспіз”, деген

сөздерінен құқықтық, зайырлы мемлекет құруды мақсат еткен кез келген қоғамның әрбір азаматы өзінің құқықтарын жақсы білумен қатар, оларды батыл қорғауға талпынуы заңды құбылыс екенін түсінуге болады. Ендеше адамның өз мүддесін, талап-тілегін, қанағаттандыруы үшін тәуелсіз қоғамдық ұйымдардың жәрдеміне жүгінетіні ақылға сыйымды [1]. Ал азаматтардың заңды құқықтары мен бостандықтарын қорғауға жағдай жасайтын ұйымдардың бірі – адвокатура саласына тән десек қате айтпаған болар едік. Сол адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауда сол адвокаттар дәлелдемелерді жинауға қатысуда көптеген келеңсіз жайттарға қалып жатады. Соған байланысты теория жағынан болсын немесе тәжірибе жағынан болсын кішкене тоқталып кетсек.

Жалпы, дәлелдеме және дәлелдеу – қылмыстық процестің маңызын анықтайтын негізгі мәселелер. Оларға көптеген зерттеулер арналған. Қылмыстық процесте дәлелдеу мәселелерін зерттеу әр уақытта өзінің актуалдылығын жоғалтпайды, ол өмірмен тығыз байланысты, қоғамды қылмыстан қорғауға бағытталған тәжірибелік қызмет десек болады.

Дәлелдемелерді жинау мәселелеріне байланысты, қазіргі таңда көптеген даулар мен келіспеушіліктер туындап жүр.

Сондықтан дәлелдемелерді жинау туралы мәселелерді қарастыру аса қажет деп санау керек.

Дәлелдемелерді жинау маңызын анықтау үшін дәлелдеудегі оның орнын және ішкі құрылымын талдауға салу керек, тану қызметінің жалпы жақтары судьямен, прокурормен, тергеушімен жүзеге асырылады.

Қазіргі әрекет етуші қылмыстық іс жүргізу кодексінің 125-бабында көрсетілгендей, дәлелдемелерді жинау тергеу және сот іс-әрекеттерін жүргізу жолымен сотқа дейінгі іс жүргізу және сот талқылауы процесінде жүргізіледі. Дәлелдемелер жинау оларды табуды, бекітуді және алуды қамтиды. Тараптардың өтініштері немесе өз бастамашылығы бойынша қылмыстық процесті жүргізуші орган іс жүргізуіндегі қылмыстық іс бойынша Кодексте белгіленген тәртіппен жауап алу үшін немесе сарапшы ретінде қорытынды беру үшін кез келген адамды шақыруға; Кодексте көзделген іс жүргізу әрекеттерін жүргізуге; Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген коммерциялық, банктік және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді жария етуге қойылатын талаптарды сақтай отырып, ұйымдардан, олардың басшыларынан, лауазымды адамдардан, азаматтардан, сондай-ақ жедел іздестіру қызметін жүзеге асыратын органдардан іс үшін маңызы бар құжаттар мен заттарды табыс етуді талап етуге; уәкілетті органдар мен лауазымды адамдардан тексерулер мен тексерістер жүргізуді талап етуге құқылы. Кодексте белгіленген тәртіппен іске қатысуға жіберілген қорғаушы заң көмегін көрсету үшін қажетті дәлелдерді ұсынуға және мәліметтерді жинауға, оның ішінде олардың келісімімен адамдардан сұрауға, сондай-ақ он күн ішінде ол құжаттарды немесе олардың көшірмелерін беруге міндетті ұйымдардан анықтамалар, мінездемелер және өзге де құжаттар сұратып алуға; қорғауындағы адамның келісімімен заң көмегін көрсетуге байланысты туындаған шешуді қажет ететін мәселелер бойынша арнаулы білімі бар адамдардың пікірін сұрауға құқылы. Сезікті, айыпталушы, қорғаушы, жеке айыптаушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері,

сондай-ақ кез келген азаматтар мен ұйымдар дәлел бола алатын ауызша да, жазбаша да нысандағы мәліметтерді, заттар мен құжаттарды ұсынуға құқылы.

Теориялық тұрғыда дәлелдемелерді жинаудың өз маңызды жақтарын тану қызметі ретінде байқайды. Дәлелдемелерді құрудың процессуалдық фазаға дейінгі кезеңі, егер оны айналым процесі ретінде қарастырсақ, дұрыс түсінуі мүмкін. Зерттеуші оқиғалар материалдық объектілерді әртүрлі қылып өзгерту ретінде туындауы арқылы қоршаған орта жағдайларымен өзара әсер етпеуі мүмкін емес.

Дәлелдемелерді жинау – ол сот тергеу органдарының белсенді қызметі, дәлелдеу процесінің қажетті элементі. Процессуалдық және криминалистік әдебиеттерде дәлелдемелерді жинау маңызы әртүрлі болып анықталады.

А.С. Жалыбиннің анықтауы бойынша, әртүрлі құжаттарды табу, алу, сақтау, бекіту әрекетінің жиынтығы ретінде дәлелдемелерді жинау түсінігінің мазмұны табылады [2, 158 б.].

Ал С.А. Шейфер болса, дәлелдемелерді жинау түсінігіне оларды табумен бекітуді кіргізбеген, табуды, жинауды, бекітуді және дәлелдемелерді зерттеуді бір қатарда қарастырған [3, 38 б.].

М.С. Строговичтің көрсетуі бойынша, дәлелдеу процесі дәлелдемелерді табудан, оларды қараудан және процессуалдық бекітуден, тексеруден және бағалаудан құралады деген [4, 470 б.].

Біздің ойымызша, осы жоғарыда көрсетілген пікірлердің ішінде А.И. Винбергтің ойы дұрыс сияқты. Дәлелдемелерді жинау кешендік түсінік болып табылады. Ол дәлелдемелерді сақтау және алу, табу, бекіту әрекеттерін кіргізеді.

Дәлелдемелерді табу – дәлелдемелік мағынасы бар сол және басқа да фактілік мәліметтерге көңіл аудару, олады іздеу және шығарып алу. Тек оларды жинаушы тұлғаға белгілі болған дәлелдемелерді ғана жинауға болады.

ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 126-бабына сәйкес дәлелдемелерді бекіту көрсетілген. Іс жүзіндегі деректер олар, іс жүргізу іс-әрекеттерінің хаттамаларында көрсетілгеннен кейін ғана дәлелдеме ретінде пайдаланыла алады [5].

Анықтау және алдын ала тергеу барысында хаттамаларды жүргізу жауаптылығы тиісінше анықтаушы мен тергеушіге, ал сотта сот отырысының төрағалық етушісі мен хатшысына жүктеледі.

Тергеу және сот іс-әрекеттеріне қатысушыларға, сондай-ақ тараптарға сот талқылауында бұл іс-әрекеттердің барысы мен нәтижелері көрсетілген хаттамалармен танысу, хаттамаларға толықтырулар мен түзетулер енгізу, осы іс-әрекеттерді жүргізудің тәртібі мен шарттары жөнінде ескертулер мен қарсылықтар айту, хаттамадағы жазбаларға өз редакциясын ұсыну, анықтаушының, тергеушінің немесе соттың назарын іс үшін маңызы болуы мүмкін мән-жайларға аудару құқығы қамтамасыз етілуі тиіс. Хаттамаға тергеу және сот іс-әрекеттеріне қатысушыларға олардың құқықтары түсіндірілгені туралы белгі қойылады.

Ауызша айтылған толықтырулар, түзетулер, ескертулер, қарсылық білдірулер, өтінімдер және шағымдар хаттамаға енгізіледі, ал жазбаша нысанда жазылғандары хаттамаға қоса беріледі. Сызылып тасталған немесе көшіріліп алынған сөздер немесе басқа түзетулер туралы хаттаманың соңына қол қою алдында ескерту жасалады.

Тергеу іс-әрекетінің хаттамасымен танысқан адамдар хаттаманың әр бетіндегі мәтіннің соңғы жолының астына және оның соңына өзінің қолын қояды. Сот отырысы хаттамасының бөлігімен танысу кезінде әр беттің аяғына және осы бөліктің соңына қол қойылады.

Анықтаушы, тергеуші немесе сот ескертулермен немесе қарсылық білдірулермен келіспеген жағдайда ол туралы қаулы шығарады.

Заңдарда көзделген жағдайларда процеске қатысушылардың біреуі немесе басқа да адамдар тергеу іс-әрекетінің хаттамасына қол қоюдан бас тартқан кезде анықтаушы немесе тергеуші өзінің қолымен куәландыратын хаттамаға ол туралы белгі соғады.

Сот отырысының хаттамасында жазылған соттың іс-әрекеті туралы жазбаларға заңда көзделген жағдайларда қол қоюдан бас тартылса, ол хаттамада сот отырысына төрағалық етуші мен хатшы өз қолдарымен куәландыратын белгі соғылады.

Хаттамаға қол қоюдан бас тартқан адам бас тартуының себебін түсіндіруге құқылы және бұл түсіндіру хаттамаға енгізілуі тиіс.

Егер іс жүргізу іс-әрекетіне қатысушы өзінің дене кемшілігінің салдарынан хаттаманы өзі оқи алмаса немесе оған қол қоя алмаса, онда оның келісімімен оның қорғаушысы, өкілі немесе ол адам сенетін басқа азамат хаттаманы дауыстап

оқиды және оған қол қояды, ол туралы хаттамада белгі қойылады.

Дәлелдемелерді бекіту үшін хаттамалар жасаумен қатар дыбыс жазу, бейнежазба, киноға түсіріп алу, фотоға түсіру, құймалар, таңбалар, жоспарлар, кестелер дайындау және ақпаратты бейнелеудің басқа да әдістері қолданылуы мүмкін. Тергеу іс-әрекетіне немесе соттың талқылауына қатысушының дәлелдемелерді бекітудің көрсетілген әдістерін қолданғандығы туралы тиісінше тергеу іс-әрекеті хаттамасына немесе сот отырысының хаттамасына пайдаланылған ғылыми-техникалық құралдардың техникалық сипаттамасы келтіріле отырып белгі соғылады.

Фонограммалар, бейнежазбалар, кинофильмдер, фотосуреттер, құймалар, таңбалар, жоспарлар, кестелер тергеу немесе сот іс-әрекетінің барысы мен нәтижелерін басқа да бейнелеулер хаттамаға қоса беріледі. Әрбір қосымшада оған қатысты тергеу немесе сот іс-әрекетінің атауы, орны, күні көрсетілген түсіндірме жазба болуға тиіс. Бұл жазбаны іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында анықтаушы немесе тергеуші және қажет болған жағдайларда, куәгерлер, ал сотта сот отырысының төрағалық етушісі мен хатшысы өз қолдарымен куәландырады. Сонымен қатар жиналған және бекітілген дәлелдемелер зерттелуге жататыны белгілі, ҚР ҚІЖК 127 бабында: іс бойынша жиналған дәлелдемелер жан-жақты және объективті зерттеуге жатады. Зерттеу алынған дәлелдемелерді талдауды, оны басқа да дәлелдемелермен салыстыруды, қосымша дәлелдемелер жинауды, дәлелдемелерді алу көздерін тексеруді қамтиды.

Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалау да аса маңызды мәселе екендігі айтылып жүр. Оның қорытындысы бойынша арнайы нормативтік қаулылар қабылдау ұйғарылды. Өйткені мұның азаматтардың конституциялық құқығы мен мүддесін сотта қорғауды қамтамасыз етуде маңызы жоғары болмақ. Еліміздің Жоғарғы Соты ТМД елдері арасында бірінші болып республикадағы соттардың қылмыстық істер санаты бойынша қылмыстық ізге түсу және айыптау органдарының сотқа жіберген дәлелдемелеріне баға беруге байланысты сот тәжірибесін талдап, шолу жасаған еді. Осы орайда, аталған нормативтік қаулыда тергеу органдарының күшімен алынған заңдылықтардың сотта міндетті түрде анықталуға байланысты

көптеген аспектілері айқындалған. Әсіресе дәлелдемелерді жинау барысында заң талаптары дұрыс сақталған ба, айыпталушыны қорғау құқығын қамтамасыз етуде және арызданушы жақтың шағымын тексеру бойынша барлық шаралар қолданылған ба, тергеуде заң талаптары дұрыс жүргізілген бе деген сауалдар сотта жан-жақты қаралуы, ескерілуі тиіс екендігіне назар аударылды.

Жалпы адвокаттар сот процесінде сырттан қараған адамға екінші деңгейдегі адам секілді болып көрінеді, өзінің қорғауындағы адамның санатында бағаланады. Осының өзі адвокатралық қызметке деген халықтың сенімін жоғалтып, сот ісінің біржақты айыптау бағытымен жүргізілетіндей әсер қалдырып жүр. Сондықтан адвокаттардың мәртебесін әлі де көтеру керек сияқты.

Қорғаушылардың екінші деңгейдегі қызметкер болып көрінуінің себебі біздің ойымызша, мынада: қылмыстық істерді жүргізу заңы тараптардың бәсекелестігі және тең құқылық идеясын қылмыстық сот ісінде бекіткен (ҚР ҚІЖК 23-бап). Бәсекелестік ретінде айыпталушының қорғалуға деген құқығын ғана түсінуге болмайды, бұл сонымен бірге ақиқатты іздеу әдісі мен айғақтарды зерттеу тәсілі де болып табылады. Өкінішке қарай, қазақстандық қылмыстық процесте, әсіресе сотқа дейінгі сатыда осы функцияларды не қорғалушы, не айыпталушы жеткілікті түрде жүзеге асыра алмайды, себебі біздің қылмыстық процесте қылмысты дәлелдеуде тергеушінің, анықтаушының және прокурордың рөлі басым болатындығы айтылады. Адвокаттың дәлелдеуге қатысу мәселесі нормативті актілерде жеткіліксіз реттелгендіктен, қылмыстық процеске тартылған адамдардың бостандықтары мен құқықтары едәуір бұзылды.

Заң актілері тергеушіге айыптау және ақтау дәлелдемелерін жинауды жүктейді. Алдын ала тергеудің негізгі міндеті – сот үшін материал жинау. Осылайша, тергеуші бір мезгілде бір-біріне мүлдем қарама-қайшы функциялар атқаруға міндетті. Тергеушінің айыптау жағына еліту мүмкіндігі аса жоғары. Қылмыстық істі қозғаған кезде ол айыпталушыға қарсы бұлтартпайтын шараларды тауып, айыптауды біржақты тұжырымдайды. Сөйтіп, тергеуші өзінің шешімінің тұтқынына айналады. Сондай-ақ тергеуші өз жұмысының сапасын бағалау

жүйесіне орай, дәлелдемелер жинауда әр кезде объективті бола бермейді, соған байланысты қылмыстық істі тоқтату, оның тарапынан жіберілген қателік ретінде бағаланады және тергеушіге тағылған айып-кінә болып саналады.

Сайысудың негізі қылмыстық процестің сотқа дейінгі кезеңінде қалыптасуы керек. Екі жақ та сотқа айыптау және ақтау дәлелдемелер жиынтығымен тең болып келуі керек. Қолданыстағы заңға сәйкес қорғаушы тарапына қарағанда, сотқа дейінгі сатыда дәлелдемелер жинаған айыптаушының қолында көбірек материал болады. Нәтижесінде сотта қорғаушының рөлі көбінесе тергеушінің жұмысындағы кемшіліктерді іздеумен ғана болады. Көп уақытты сол алады. Квалификациялық құқықтық көмек мәселелері бойынша заң жобасында дәлелдемелер жинау жөніндегі адвокаттың өкілеттігіне қатысты бірқатар өзгертулер қарастырылған.

Көбіне адвокаттардың мәлімдеген өтініштері мен шағымдары прокуратура, тергеу органдары, тіпті, сот процестерінде де еленбей қалып жатады. Бұған себеп адвокаттардың жинаған дәлелдемелері мен деректерінің салмақсыздығы ма, жоқ қазіргі кездегі қорғаушылардың кәсіби біліктілігінің төмендігі ме деген сауалдарда туып жатады. Бұған көптеген ғалымдар мен тәжірибеде жүрген біраз қызметкерлерде өз ойларын айтып жүр.

Мысал ретінде Адвокаттар одағының президенті А. Түгелдің айтуынша: адвокаттардың берген өтініштерінің барлығын бірдей қылмыстық қудалау органдары мен сот органдары қанағаттандыра бермейді. Кейбір кездерде адвокаттардың жолдаған өтініштері мүлде қаралмайды, тіпті, ешқандай негізсіз қайта қайтарылып жатады. Бұл олардың салмақсыздығынан немесе сауатсыз құрастырылғандығынан емес. Мәселе адвокаттың кез келген өтініші мен қолдаухаты алдын ала тергеудің де, сол сияқты соттық тергеудің де процесін тежейтіндігінде. Әдетте сотқа қатысушылар процестің тез бітуін қалайды. Қорғалушылардың келтірген дәйекті дәлелдері, сауатты жазылған қолдаухаттары тергеу жұмысына елеулі кедергі келтіреді, сондай-ақ тергеу барысын өзгертіп, бұрынғы пікірлерді бұзуы мүмкін. Осы мәселені шешу мақсатында біз адвокаттардың нақты дәлелдер келтірілген

қолдау хаттарын қанағаттандыруды қамтамасыз ететін тиімді процессуалдық механизмін қалыптастыруды ұсынып отырмыз. Мәселен, қорғалушы тараптың барлық қолдау хаттарын қараудың міндеттілігі нормасы туралы Қазақстан Республикасының «Адвокаттық қызмет туралы» заңына өзгерту енгізуді сұрап отырмыз. Қолдау хатты қанағаттандырмай, негізсіз кері қайтарған жағдайда сотқа және прокурорға, сондай-ақ алдын ала тергеу органдарының лауазымды тұлғаларына қатысты қатаң шаралар қолдану мүмкіндігі де сол ұсынысымызда қарастырылған деп пайымдап жатыр [6].

Жалпы, адвокаттардың дәлелдемелер жинауға қатысуының ашылмаған біраз астары мен мәселелері жетерлік. Сондықтан біздің ойымызша осы дәлелдемелер жинауда Адвокаттық қызмет туралы заңды қайта қарап, біраз толықтырулар енгізу қажет деп санаймыз. Яғни осы заң бүгінгі заманның тамыр бүлкілін дөп басып, қорғаушылардың мәртебесін көтеруге келгенде дәрменсіздеу сияқты көрініп жүр.

Әдебиеттер

1 Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында (ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана қ., 18 ақпан 2005).

2 Жалыбин С.М. Защита прав граждан в уголовном судопроизводстве. – Алматы: Жеті Жарғы, 2002. – 304 с.

3 Шейфер С.А. Собрание доказательств в советском уголовном процессе. – Саратов: Изд-во «Саратовского гос. ун-та», 1986. – 172 с.

4 Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1968. Т. 1. – 470 стр.

5 Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан / Ред. Когамов М.Ч. – Алматы: Жеті Жарғы, 2008.

6 URL: <http://www.advokatura.kz/articles/653/>

References

1 Kazakhstan ekonomikalық, әлеуметтік және саяси zhedel zhaңaru zholynda (ҚР Президентінің halkyna Zholdauy Kazakhstan, Astana қ. 18 ақпан 2005).

2 Zhalybin SM Auxilio civium iura criminalem. – Алматы: Zheti Zhargy, 2002. – 304 б.

3 Schafer SA Collection evidentiæ in Soviet IUDICIO PUBLICO. – Saratov: Saratov rei publicae statum. University Press, 1986. – 172 p.

4 Strogovich MS Cursum Soviet criminalibus ratio. Moscoviae, MCMLXVIII. Т. I. 470 pp.

5 Commentary ad criminaüs PROCEDENDI Codex Republica, de Kazakhstan / Ed. COGAM M.Ch. – Алматы: Jeti-Zhargy, 2008.

6 URL: <http://www.advokatura.kz/articles/653/>

Е.Т. Нурмаганбет, А.К. Жанибеков

Проблемы участие адвоката-защитника в доказывании по уголовному процессу

В данной статье рассматриваются теоретические проблемы и деятельность адвоката-защитника в участии собирании доказательств.

Ключевые слова: адвокат, защитник, доказательства, уголовный процесс, участники.

E.T. Nurmaganbet, A.K. Zhanybekov Akynkozha

Problems participation of the lawyer defender in proof on criminal trial

In this article the author considers the problem of representation by counsel – defense counsel in proving criminal cases, including those discussed activities of the submission and the gathering of evidence, and the opportunity to change the rules of modern legislation.

Keywords: lawyer, defender, proofs, criminal trial, participants.